

לבירור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגגות" לאדניה וזיקתו ל'נח נעלם'

רעיה חזון

בין העניינים הנדונים בדקדוק ימי הביניים ראוי לציון השורש העברי, שתפיסתו השתנתה תכלית שינוי במהלך המאה ה-11, ובין המונחים הנזכרים בנידון זה דומה שאין מונח שזכה לדיונים רבים פ'נח הנעלם'. רבות נכתב על גלגולו של 'נח נעלם' מן הערבית, על פירושו ועל תרגומיו השונים לעברית. במאמר זה אני מבקשת לסקור בקצרה את גלגוליו של 'נח נעלם' ואת הדעות בדבר הוראתו, ולדון בקשר בינו לבין **מסוכן**. **מסוכן** הוא מונח מרכזי בחיבור התשובות על רב סעדיה גאון (להלן: רס"ג), הוא ספר "תיקון השגגות" לאדניה, כפי שהוא מכנה אותו בשם שלא נשתגר. לפני שנדון בהוראתו ובגיזורו של **מסוכן** ונבין סוגיה זו לאשורה, שומה עלינו לדון בתפיסתו של יהודה חיוג', מחולל המהפכה בתפיסת השורש העברי, ובמונחים שנקט חיוג' בחיבוריו.

תורתו של יהודה חיוג'

אבו זכריא יחיי בן דאוד, הוא יהודה חיוג', חי במאה העשירית בספרד ונחשב למייסד הדקדוק המדעי העברי. חיוג' כתב ארבעה חיבורים דקדוקיים ושלושת העיקריים שבהם: "כתאב אלאפעאל ד'ואת חרוף אללין" (=ספר אותיות הנוח והמשך), "כתאב אלאפעאל ד'ואת אלמת'לין" (=ספר פעלי הכפל) ו"כתאב אלחנקיט" (=ספר הניקוד). בחיבוריו השתמש במונח הערבי **סאכן** ל'ין' כדי להסביר את התנהגותם של הפעלים מן הגזרות העלולות (המכונות בימינו נחי פ"א, נחי פ"י, נחי ע"ו ונחי ל"י), שאחת מאותיות השורש שלהם נחה או נעלמת. המונח 'נח נעלם' הוא תרגומו של **סאכן** ל'ין' והוא נקרה לראשונה בתרגום העברי של אברהם אבן עזרא לחיבורי חיוג' (ראו על כך להלן).

חיוג' לא היה הראשון שעסק בשורש העברי, ואף הדעה בדבר יציבותו של השורש התלת-עיצורי לא הייתה חידושו,¹ אולם הוא היה הראשון שניסח שיטה מדעית ויציבה לתיאור מערכת הפועל העברי, הנסמכת על השורש התלת-עיצורי כשורש הקבוע והבלתי משתנה בעברית. בניגוד לקודמיו, מסרנים ומדקדקים, שתפסו את השורש כאותיות המתקיימות בכל נטיות המילה, סבר חיוג' כי אף אם לעיתים תיעדר מי מאותיות השורש ממילה, אין בתופעה זו כדי לגרוע את האות החסרה משורשה של המילה. תפיסה זו לוחתה בפירוט דקדקני של צורת התשתית הכוללת את שלושת עיצורי השורש, שאותה מכנה חיוג' "אצל", הכוללת את כל הגלגולים האפשריים שעוברת הצורה הצפויה עד הגיעה לצורת השטח, זו הצורה המצויה במקרא. לעתים נדירות נקריט צורת התשתית במקרא, כגון "בְּכִיּוֹן" (ישעיהו לג 7; איוב לא 38) לעומת 'בכון' הצפויה, ולרוב תופיע בו צורה שעברו עליה תהליכי גזירה קבועים כמו נשילת אותיות, התחלפותן באחרות ועוד.

לצורך העמדת תורה מסודרת ושיטתית נזקק חיוג' לדיון באותיות הנחות. תחילה הוא מבחין בין נחותן של כל האותיות, למעט אהו"י, לבין נחותן של אותיות אהו"י. נחותן של כל האותיות היא בחוסר תנועה אחריהן, ברם עיצוריותן בעינה עומדת, ולעומתן לאותיות אהו"י יש שני מצבי נחות: הן עשויות להיות הגויות כעיצור חסר תנועה כשאר האותיות (=נח הגוי), אך הן עשויות גם להיות בלתי הגויות (=נח בלתי הגוי, או נח נעלם), ובכך ייחודן. למשל: 'דִּישׁ' (ויקרא כו 5) באה ביו"ד עיצורית, 'תְּדוּשׁ' (ישעיהו מא 15) באה בווי"ו, אם-קריאה כתובה, ו'דָּשׁ' (דברי הימים א כא 20) באה בהיעדר אם-קריאה. שורשן של שלוש הצורות שלעיל הוא די"ש. כל צורה, בין שמופיעים בה שלושת עיצורי השורש ובין שלא כולם מופיעים בה, היא תלת-עיצורית בכוח. מכאן עובר חיוג' לרון בתהליכים שיצרו את הצורות המצויות במקרא, מתוך שהוא מקיש מצורות השלמים על צורת התשתית הצפויה: למשל, על-דרך 'ישָׁמַר' יש לגזור את 'יָקִים'. חיוג' מפרט את התהליכים שעברה צורה זו עד הגיעה לצורה 'יָקִים'. את הקמץ ביו"ד ב'יָקִים' ואת השווק בקו"ף מסביר חיוג' כשינויים שחלים על 'יָקִים' בשל קשיים בהגיה ("אסתכ'פאף" = כובד המבטא) או בשל ריבוי השימוש בצורה ("כת'רה אלאסתעמאל" = השימוש הרב).²

כרוב המדקדקים בתקופתו, כתב חיוג' בערבית ובחיבוריו הוא משתמש במונחים השאולים מן הדקדוק הערבי. למונח סאכן בערבית של חיוג' יש שתי

לברור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגות" לאדניה

הוראות: האחת - נח נראה, שהוא עיצור חסר תנועה, והשנייה - נח נעלם, ואז הוא מכונה 'סאכן' ולעיתים 'סאכן' בליווי 'לין' (=רפה) או 'כ'פי' (=נעלם, נסתר), או בליווי הצירוף: 'סאכן לין כ'פי'.³ התוספות נועדו להבחין בין שני המובנים של המונח.

מתיאוריו של חיוג' עולה כי 'הנח הנעלם' הוא מהות שמתקיימת אחרי תנועות מסוימות, מהות שאין לה ביטוי בהגייה. היא עשויה להופיע כאם-קריאה, והיא עשויה להופיע אחרי תנועות מסוימות ללא ציון כלשהו בכתב. כך, למשל, מביא חיוג' בשורש יש"ם את הצורות האלה: "תִּישְׁמְנָה" (יחזקאל ו 6); "תִּישְׁם" (בראשית מז 19). הנח הנעלם מצוי בכל אחת מהן בשונה: ב'תִּישְׁמְנָה' כאם-קריאה יו"ד, ב'תִּישְׁם' כצירי, או ליתר דיוק, כמהות שאחרי הצירי. בשתיהן הנח הנעלם הוא תמורת היו"ד השורשית.

תרגום מונחיו של חיוג' ושל ממשיכיו לעברית

תורתו של חיוג', שהייתה שיטתית ומקיפה, התקבלה על דעת כל המדקדים שבאו אחרי ודחקה את השיטות שקדמו לו, וספריו נחשבו לפורצי דרך בדקדוק העברי. לא יפלא אפוא שזכו שיתרגמו אותם לעברית סמוך לזמן חיבורם. שני תרגומים נודעים יש לחיבוריו ושניהם בידי מדקדים נעשו: האחד של ר' משה הכהן אבן ג'יקטילה מהמחצית השנייה של המאה ה-11 (נמצא בידינו במהדורת נוט: "שלושה ספרי דקדוק"), והשני של אברהם אבן עזרא מהמאה ה-12 (מהדורת דוקעס: "ספרי דקדוק מראש המדקדים ר' יהודה חיוג'"). המתרגמים נתקלו בשני קשיים: הקושי האחד הוא זה המונח לפתחו של כל מתרגם, הקושי באיתור המילה העברית המעבירה במדויק את תוכנה של המילה המיתרגמת; והקושי השני כרוך באתגר שמציבה המשמעות הכפולה, שנושאים חלק מן המונחים בערבית על השימוש הבלתי עקיב בהם בספרות הדקדוק הערבית.⁴ ההוראה הכפולה של מונח אחד בערבית כגון סאכן אצל חיוג' (ראו לעיל) נשזרת גם במינוח העברי בתרגומם של אותם מונחים לעברית. לא רק בתרגומי חיבוריו של חיוג' נקרים מונחיו. הם נקרים גם בכתבי המדקדים ממשיכי דרכו, דוגמת רבי יונה אבן ג'נאח, שכתב בין השאר את "ספר הרקמה" ו"ספר השרשים", שתורגמו בידי יהודה אבן תיבון, ואת "ספר ההשגה", שתורגם בידי עובדיה הספרדי⁵ ובידי רבי יוסף קמחי, שכתב עברית.⁶ משה הכהן אבן ג'יקטילה מדבר בתרגומו על האותיות ה"ידועות בלשון ערבית חרוף אללין" ומסביר: "ולפי שלא מצאנו כל כנוי לשון ערבית

בלשון הקדש, אם מפני שהיא אין עמנו כולה, ואם מפני שלא שותה (=שְׁוֹתָה) לשונם ללשונונו בכל המלים ולא דמתה אליה בכל הדברים לא נכון שתהיה מלה כנגד מלה [...]"⁷. אותיות אהו"י הנחות מכונות בפיו "אותיות הסתר והמשך" או "נוח נסתר ונחבא"⁸.

תרגומו של ר' אברהם אבן עזרא מגוֹנֵן יותר ובו נקרים כמה מונחים: "אות נוח", "נח נעלם", "שוכן נח", "שוכן נח נעלם". סאכֵן הערבית דו-משמעית (=עיצור חסר תנועה; אם-קריאה), ולפיכך השימוש ב'נח' הן לתרגום 'לין' (=רפה) הן לתרגום סאכֵן יוצר לעתים בלבול המחייב את ראב"ע לצרף כמה מונחים לצד 'נח', וכל אימת שמשתרבב המונח סאכֵן לדבריו של חיוג' מוסיף ראב"ע לתרגום את המונח 'שוכן'. כך צירוף כמו "אלסאכֵן אללין" מיתרגם אצל ראב"ע ל'השוכן הנח הנעלם'⁹.

דונש ותלמידי מנחם

המעבר מתפיסתו של מנחם ושל קודמיו לזו של חיוג' לא היה חד ומפתיע. מתברר כי ניצנים לתפיסה זו היו קיימים קודם לכן, בעיקר בספרות הפולמוס שהתפתחה בעקבות "המחברת" למנחם. ידוע כי דונש בן לברט כתב השגות על מנחם ובהן תקפו בחריפות על שלא הכליל אות מסוימת בין אותיות השורש של מילה רק משום שלא הופיעה בכל נטיותיה. הוויכוח נמשך בחיבורים של תלמידיהם של מנחם ושל דונש, המביעים את מחאתם, אלה על תפיסותיהם של אלה, ובתוך כך הולכים צעד קדימה בניחותיהם הדקדוקיים. אצל תלמידי מנחם נזכר המושג "אות חונה"¹⁰, והוא מציין מהות מופשטת הקיימת אחרי תנועות מסוימות כגון זו המצויה בין האות שי"ן לאות נו"ן במילה "עֶשֶׂן". נקל להבחין בדמיון שבין תפיסה זו לבין תפיסתו של חיוג', שביסודה עומד מושג ה'נח נעלם', שאף הוא מביע את אותה מהות מופשטת. את אותיות אהו"י מכנים התלמידים "אותיות חלשות", ומציינים כי אין הן נוהגות כשאר האותיות וכי הן עשויות להיעלם.¹¹

ספר "תיקון השגות" לאדניה

בערך באותה תקופה, כנראה בשלהי המאה העשירית, נכתב גם ספר ההשגות על רב סעדיה גאון. הוא התפרסם לראשונה בשנת 1866 במהדורת ר' שרטור, שהוסיף מעט הערות לטקסט. עבודת הדוקטור שלי, שנכתבה בהדרכתו של פרופ' א' דותן, מעמידה מהדורה ביקורתית, מבוארת ומוערת לספר "תיקון

לברור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגות" לאדניה

השגות" של אדניה. את החיבור, שנודע עד כה בשם "ספר התשובות על רב סעדיה גאון" כתב מחבר ששמו היה כנראה אדניה¹² כמצוין באחד מסימני הזיכרון שבחיבור. אף על הכותרת הנאותה לחיבור ניתן ללמוד מדברי אדניה עצמו: "ואני אומ' <ר> שראוי לקרות כתבי זה תיקון השגות"¹³. כתב היד שבידינו, הנמצא בספרייה הבריטית, הוא משנת 1091, ומכאן בצירוף ראיות אחרות אנו למדים על קדמותו ועל סמיכות זמנו לזמן כתיבתו של החיבור המקורי. כתב היד משובש ואולי אף קטוע, וכבר ראב"ע מציין בחיבורו "שפת יתר" כי: "היו בו טעויות סופר רבות [...] גם ההעתק שהועתק ממנו זה הספר היה מימים {רבים}, ישן נושן, ולא יתבארו אותיותיו, והנייר חתוך וגם הכתיבה משובשת"¹⁴. מכאן עולה כי כבר בימיו של ראב"ע ניכרו בחיבור אותות הזמן. אלא שאת עובדת היותו בלתי שלם יש לתלות, כפי הנראה, בכך שאדניה לא הספיק להשלים אותו, ונראה כי קטעים מסוימים בחיבור מהווים רשימות חלקיות שרשם אדניה לעצמו, אך לא זכה לעבדן ולהשלים את המלאכה.

חשיבות רבה נודעת לחיבור בשל העובדה שנכתב עברית. כידוע, מעט חיבורים יהודיים נכתבו עברית בספרד האנדלוסית, שבה חלשה הלשון הערבית. אף שאדניה כתב עברית כקודמיו, מנחם בן סרוק ודונש בן לברט בתשובותיו על בן סרוק ותלמידיהם, לשונו מסורבלת משל קודמיו וקשה להבנה. במידה רבה נובע הקושי מהיות לשונו בבואה של הערבית, הלשון המדוברת בפיו, והיא הנותנת אותותיה הן בשימושים הלקסיקאליים הן בדפוסי התחביר, שאינם הולמים במקרים רבים את אופייה של העברית. החידוש המעניין ביותר של אדניה הוא המונח **מסוכן**. אותיות אהו"י מכונות בפיו **מסוכנות**, וכך מכונות אף צורות שאחת מאותיותיהן היא אהו"י. הן עומדות כנגד צורות מן ה'שלמים'¹⁵, שכל אותיות השורש שלהם הן עיצוריות ומופיעות בכל נטיות המילה. **מסוכן** נקרה בדיונים על אודות אותיות אהו"י וגם בדיון בפעלים שאחת מאותיות השורש שלהם היא מן אהו"י, פעלים שנהוג לכנותם 'נחים'. כדי לעמוד על אופן השימוש של אדניה במונח **מסוכן** נציג להלן את כל הפעלים הנכללים בחיבורו בקטגוריית **המסוכנים** ונבאר את הסוגיות הקשורות בהם (ההדגשות שלי), ואלה ההיקרויות:

(א) "זבת" (שמות ג 8)¹⁶ – על פירושו של רס"ג למילה "זְבִדְנִי" (בראשית ל 20) שהוא: "פּוּצְנִי" (=השפיע, לשון שפיע, עליי) אומר אדניה: "והחריב מילה משולשת שלימה ועשאה **מסוכנת**, כמו 'זבת חלב ודבש' (שמות ג 8)". כלומר מן הפירוש הסיק אדניה כי רס"ג ראה קשר בין 'זבד' לבין 'זבת', ובכך

- השווה צורה שלמה, אשר לה שלושה עיצורי שורש יציבים וקבועים, למילה 'מסוכנת', כלומר לצורה הבנויה משורש שאחת מאותיותיו אינה יציבה: זו"ב. (ב) 'בִּיקְרוּתִיךָ' (תהלים מה 10) – עליה אומר אדניה: "והיא מן המעשים (=הפעלים) המסוכנות שמסתכן תחילתה והיא האות הראשון"¹⁷. שורשה של "ביקרותיך" הוא יק"ר, ולפיכך היא נכללת בין הפעלים שפ"ה הפועל שלהם (בניסוחו: "האות הראשון") נחה, כלומר בין המסוכנים.
- (ג) 'וַתִּמְוַגְּנוּ' (ישעיהו סד 6) – "מן הפועל המסתכן עינו"¹⁸. שורשו של הפועל הוא מו"ג, והוא נכלל בין הפעלים שעי"ן הפועל שלהם נחה.
- (ד) "יאוש" – "לשון ייאוש עברי מן המלה המשולשת המסתכן פה שלפעל ממנה, והי היוד"¹⁹. שורשה של "יאוש" הוא יא"ש, והיא נמנית עם הצורות שפ"ה השורש שלהן נחה.
- (ה) "רוֹדִים" (תהלים סח 28) – אם מתפרשת המילה "רוֹדִים" כ'הרוֹדָה בהם', כפי שפירשה רס"ג, כלומר מן רד"ה, הרי שאף היא שייכת לפעלים שלמ"ד הפועל שלהם נחה, ובמילותיו: "כל פועל מסתכן הלמד בלווי"²⁰. אדניה מתקנו וגזור אותה מן רד"ם, מן השלמים.
- (ו) פעלי פ"י כמו "אודנו" (תהלים מב 6 ועוד) – אותם מכנה אדניה "כתחילתן מסוכנות"²¹. ובלשונו: הן שייכות לגזרת פ"י, לפי ששורשן פותח ביו"ד או בוי"ו.

השינויים שעשויים לחול בעטיין של אותיות אהו"י הם:

- (א) הן עשויות להתחלף זו בזו. יש שפה"פ הופכת לוי"ו. על הצורות: "הַיִּשְׂרָאֵל" (תהלים ה 9 קרי), שפ"ה בה יו"ד לעומת "הוֹקֵר" (משלי כה 17) שפה"פ בה היא וי"ו; ו"הַיִּצְאָה" (בראשית ח 17 קרי) מול "הוֹצֵא" (ויקרא כד 14), אומר אדניה: "היוד שב'יקר' מסוכנת היא ודכה, תכנס תחתיה וו כמות 'הוקר גלך' (משלי כה 17)" (חזון, שגגות, ס' 36) יש שהבאת הדוגמאות חסרה הסבר של אדניה, אך מתוך הכללתן בין המסוכנות, למדנו על תפיסתו, הרואה באחת מאותיות השורש שלהן אות חלשה. כך, שתי הצורות "יאוש" (שם, ס' 51) ו"אוֹדְנוּ" (תהלים מב 6 ועוד) (שם, ס' 119) – האחת בקיום יו"ד עיצורית כפה"פ והשנייה בחילוף פה"פ יו"ד (העיצורית) בוי"ו אם קריאה – נקרות בשתי תשובות שונות, ואף שאדניה אינו דן בגזרון של השתיים, שתיהן מועמדות כמסוכנות. ללמדנו כי כשפה"פ היא יו"ד, תימנה המילה בין נחי הפ"א, גם אם באחת מהן ("יאוש") פה"פ היא עיצורית (ואדניה אינו מעמיד מולה את "נואש" שבמקרא), ובאחרת ("אוֹדְנוּ") אין אדניה מציין מהו השורש,

לברור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגות" לאדניה

אך אפשר להניח כי בשני המקרים ראה לנגד עיניו שורש שיו"ד בראשיתו, יו"ד שהתחלפה בוי"ו אם קריאה.

(ב) הן עשויות להפוך לאם-קריאה. על הצורות "נְמוֹגוּ" (ישעיהו סד 6) ו"נְמוֹגוּ" (שמות טו 15) אומר אדניה כי "שתייהן מן הפועל המסתכן עינו", כלומר עי"ן הפועל וי"ו הפכה לנחה, לאם-קריאה.

(ג) הן עשויות להישמש. המילה "נְבֵת" (שמות ג 8) (חזון, שגות, ס' 21) אף היא **מסוכנת**, לפי אדניה, והיא מושווית ל"זֹב" (ויקרא טו 25) ול"זָב" (ירמיהו מט 4). השוואתו מלמדת כי תפס את 'זב' ואת 'זבת' כנגזרות מן 'זו"ב בהשמטת הוי"ו, עי"ן הפועל. אף 'רוֹדֵם' (חזון, שגות, ס' 56), שהיא צורה היפותטית שיוצר אדניה בביקורתו על רס"ג שפתר את "רוֹדֵם" (תהלים סח 28) כאילו הייתה 'רוֹדֵם', מכונה "פעל מסתכן הלמ"ד", היינו מנחי הלמ"ד, ובהצטרף לפועל כינוי חבור נשמטת למ"ד הפועל. מוסיף אדניה ומדגים: "פּוֹדֵם", "שׁוֹבֵם", "שׁוֹנֵם" ועוד הרבה, כולן מן נחי הלמ"ד הן ונוהגות בהשמטת למ"ד הפועל.

מן הדברים עולה כי במונח **מסוכן** מכוון אדניה הן לאות הרפה הן לפועל המכיל אות נחה כאחד מעיצורי השורש שלו.²² עוד מתברר מדבריו כי **מסוכן** משמש בחיבורו כתרגום ל"סאכן לין" (=נח רפה), ולא כתרגום ל**סאכן** לבדה, אשר עשויה להתפרש כאות רפה או כאות נחה (=חסרת תנועה). פתרון זה יש בו כדי להסיר את דו-המשמעות, שהצבענו עליה לעיל, דו-המשמעות הגלומה במונח הערבי ובעקבות כך גם במונחים 'נח' או 'שוכן', כפי שמתברר מהשימוש בהם בכתבי המדקדקים המאוחרים לאדניה. מסקנה מתבקשת היא שאדניה ראה בצורות, שאותן הוא מכנה **המסוכנות**, פעלים שאחת מאותיות השורש שלהן נחה, ובלשונו היום: נחי פ"י, נחי ע"ו ונחי ל"י.

המובן ברור אפוא, אך מה בדבר הצורה? מדוע בחר אדניה להשתמש דווקא במונח **מסוכן**? החוקרים שעסקו בלשונו של אדניה, מהם שסברו שהוא דונש בן לברט, מחבר התשובות על מנחם, ומהם שראו בו מחבר אחר,²³ הניחו כי **מסוכן** הוא תרגום מן 'מעטל' הערבית, שהוראתה היסודית היא 'חולה', והיא משמשת אצל חיוג' להורות על הפעלים שאחת מאותיותיהם נחה. דומה שהניחו כי לנגד עיניו של אדניה 'חולה מסוכן' או 'מסוכן' המשמשים בלשון חכמים לציון 'חולי'.²⁴ מכאן עולה השאלה: אם כך, מדוע לא נקט אדניה את המונח 'חולה', שהוא ברור יותר, ומשמש כך אצל ריק"ם בחיבורו "ספר זכרון"?²⁵

כדי להבין את אופן גזרוננו של המונח **מסוכן**, נבחן את דרכו של אדניה בחידוש מילים ומונחים. רוב השאלות בחיבורו הן באחת משתי דרכים: (א) שאילת משמע; (ב) תצלול. הראשונה מתרחשת כאשר למילה יש יסוד סמאנטי משותף לשתי הלשונות, לזו שממנה שואלים – הערבית, ולזו השואלת – העברית. המילה העברית הקיימת קולטת לתוכה משמעות נוספת שלא הייתה בה לפני כן בהתאם למשמעויות מקבילתה הערבית, וכך נוצרת מילה פוליטית, אשר לה שתי הוראות או יותר. כך למשל, המילה העברית 'השגה', שבספר "תיקון השגות" נאמר עליה: "ההשגות שביסוד 'ארץ מאפליה' (ירמיהו ב 31) לא יוציאו מעיקר 'אפל'".²⁶ מילה זו מרחיבה את השדה הסמאנטי שלה ומתחילה לציין גם 'הרחבה', 'תוספת' (לציון אותיות הנוספות ליסוד) על-פי הערבית שבה למילה 'לאחק' שני משמעים: האחד – השגה לאחר מרדף, והשני – תוספת. דרך זו ניכרת גם באוצר המילים הרגילות בחיבורו של אדניה, וכך למשל, 'איפשר' באה במשמע 'מסר' על-פי השורש מכ"ן בערבית, אשר לו שתי משמעויות: 'אפשרות' ו'מסירה'.²⁷ עם זאת רישומה של דרך זו ניכר בעיקר במונחים הדקדוקיים. הללו שאובים מערבית בתיווכה של לשונו של רס"ג, שעל חיבוריו מגיב אדניה. חלק מן המונחים ייחודיים לרס"ג, ובאין בררה עמד אדניה וחדש מונחים מקבילים להם בעברית. כך למשל, המילה 'מונח' מציינת צורת 'הקשר' בשל 'מוצ'וע' הערבית, שהוראתה המילולית הרגילה היא 'מונח, שהניחו אותו',²⁸ ואילו אצל רס"ג היא מונח דקדוקי לציון צורות 'הקשר'; וכך 'נשאוי' באה להורות על צורות 'הפסק' בהקבלה ל'מחמול' שאף לה שתי הוראות: 'נשיאה' וכחידוש של רס"ג 'הפסק'. מונחים דקדוקיים שנוצרו בדרך של שאילת משמע הם למשל: 'פיאור' בהוראת 'הרחבה' מן 'תפכים' הערבית ו'צפון' במשמע 'נסתר' על-פי 'מצ'מר' הערבית.²⁹

הדרך השנייה, כאמור, היא של 'תצלול'. כלומר, מילה עברית חדשה נוצרה בשל דמיון צלילה למילה הערבית. אף כאן יש דוגמאות מן המילים שאינן בגדר מונחים כגון: 'הפסד' במשמע 'השחתה' או 'קלקול' לפי 'אפסאד' הערבית שזה משמעה ו'ייקשר' במשמע 'יתקלף' מן קש"ר בערבית, שבבניין הדגוש הוא מציין 'התקלפות'.³⁰ בתחום המונחים הדקדוקיים נוצרו בשיטה זו: 'עניין' בהוראת 'משמעות' כתרגום של 'מעני' הערבית ו'צירוף' בהוראת 'נטייה' מן 'תצריף' הערבית. שני החידושים הללו נוצרו עוד לפני חיבורו של אדניה,³¹ ואילו שניים נוספים שאינם נקרים קודם לחיבורו הם: 'תנאי' ומסוכן. הראשון

לבידור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגות" לאדניה

בא לתרגם את 'אסתת'נא' הנקריית בחיבורו של רס"ג כמונח דקדוקי שהוראתו: 'חריג', 'יוצא מן הכלל'.³² אין זאת אלא שאדניה הושפע מצלילה של המילה הערבית ויצק את תוכנה הדקדוקי למילה העברית 'תנאי'. למונח זה יש המשך בתרגומו של אבן תיבון³³ ל'אסתת'נא' אשר נקריית אצל חיוג' באותה הוראה.³⁴ **במסוכן** אני מציעה לראות תצלול מן **סאכן** הערבית, המציינת בדקדוק הערבי גם אות שאינה הגויה ודומה בצלילה ובשורשה למקור הערבי. **מסוכן** הוא אם כן 'נח', והוא בא לציין פועל שאחת מאותיות השורש שלו נחה וגם את האות הנחה עצמה, המכונה **מסוכנת**. הסבר זה שאני מציעה כאן שונה מן ההסברים המקובלים עד היום, ונראה כי הוא מתיישב יפה עם שיטתו של אדניה בחידוש מונחים. פתרונה של המילה הקשה מסתייע בהבנת דרכו של אדניה בתרגום מערבית.

יש לציין כי בחירתו של אדניה **במסוכן** כתרגום ל**סאכן** דומה לשימוש במונח 'עלול'³⁵ כתרגום ל'מעלת' הערבית: שתיהן נגזרו בדרך של תצלול, אלא ש'עלול' חדרה למינוח העברי ואילו **מסוכן** הוטלה לתהום הנשייה מכוחם של מונחים שבאו בעקבותיה. אפשר שלמונח זה לא היה המשך בחיבורים שאחרי אדניה, לא באלה שנכתבו עברית ולא בתרגומים מערבית לעברית, בשל העובדה שחיבורו נשכח ונעלם. **סאכן** המצויה בחיבוריו של חיוג' תורגמה כאמור ל'שוכן', שגם הוא תצלול מן הערבית בשינוי המתבקש בין סמ"ך בערבית לשי"ן בעברית. אדניה שבחר **במסוכן** השאיר על כנה את הסמ"ך כדי לשמר את דמיון הצליל, ובתוך כך יצר משמעות חדשה לשורש סכ"ן העברי, משמעות שלא הייתה בו ואף לא שרדה אחריו.

חשיבות הבנת תפיסתו של אדניה אינה רק בעצם גילויה אלא במסקנה העולה ממנה, שהיא נבדלת הברל מהותי מן התפיסות שקדמו לה ודומה בברור לתפיסתו של חיוג'. מתיאור חדשני ומהפכני זה עולה כי אדניה ראה לפניו מערכת מסודרת של הפועל העברי, שצורתיו נחלקות ל'שלמות', כאלה שכל אותיות השורש מופיעות בהן בכל הנטייה, ול**מסוכנות** שאחת מאותיותיהן היא מן אהו"י, והיא עשויה להיות רפה או לא להופיע כלל. אף שאין בחיבורו של אדניה תיאור שיטתי ותיאורטי כבכתביו של חיוג', שבזכותם נחשב חיוג' למייסד התפיסה הבלשנית שעל אדניה מושתת הדקדוק העברי, הרי יש לראות באדניה פורץ דרך שזנח את שיטתם של קודמיו, אשר ראו בשורש את האותיות הקבועות בכל הנטייה.

הדמיון בין שיטתו הדקדוקית של אדניה לבין זו של חיוג' וכן השימוש במונח **מסוכן** אצל אדניה מעוררים תהיות באשר לזכות הראשונים בסוגיית השורש התלת עיצורי. ייתכן שאדניה שמע על שיטתו של חיוג' בטרם ערך את חיבורו הוא, אף שחוסר השיטתיות בחיבורו מעידה כי לא נחשף לחיבוריו המגובשים של חיוג'. אך אפשר גם שקדם לחיוג'. הוא המשיך את מגמת ההתפתחות בתפיסת השורש הניכרת אצל תלמידי מנחם והיה בכוח המדקדק שבו כדי להבחין בין שורש שלם לבין זה שאינו שלם (=מסוכן). בהיותו בין המדקדקים הראשונים שכתבו עברית תרומתו של אדניה היא אפוא כפולה – הוא הניח נדבך חשוב בתורת הדקדוק העברי וכד בכד העשיר את הלשון העברית במונחים דקדוקיים חדשים.

הערות

- 1 מנחם בן סרוק בהקדמתו לחיבורו "המחברת" (מנחם, מחברת, עמ' 1), דן בעניין ואומר: "ודע כי כל המלה המשלשת משלש אותיות הנשרשים היא עומדת בכחה [...] כי יש די בכחה ובמלאותה". וראו דיון בעניין זה אצל דותן, ניצנים, עמ' 70–71.
- 2 על "יקום" ראו דותן, בלשנות, עמ' 128. על מונחיו הערכיים של חיוג' בעניין זה ראו בסל, חיוג', עמ' 31–32.
- 3 בעניין זה בסל, חיוג', עמ' 42, 69–70; גולדנברג, השוכן, עמ' 281.
- 4 ראו דותן, רס"ג, עמ' 156.
- 5 ריב"ג פיתח את תורתו של חיוג' והוסיף עליה דוגמאות שלא נכללו בחיבוריו. בחיבוריו משתמש ריב"ג במונחיו של חיוג' 'חרוף אללין' ו'סאכן לין', ואכן תיבון, שכנראה היה מודע לקושי שבשימוש ב'נח' על מובניו השונים, נוקט את המונח 'רפיון' ליצירת המונחים: 'אותיות הרפיון' ו'נח רפה'. עובדיה הספרדי בתרגומו ל"ספר ההשגה" (כתאב אלמסתלחק) בוחר במונחים 'נח', 'נח נסתר' ו'חלק'. להלן הדוגמאות: בשורש את"ה התרגום הוא: "בפעלים חלקי הלמד לפי שגם הפא שלו נח"; על "ומך אחיך" (ויקרא כה 47): "ושמא נעשה הנח הנסתר שהוא עין".
- 6 אצל ריק"ם מצאנו שלושה מונחים בהוראה זו: 'נחים', 'חלקים' ו'מחלים'. ואלה דברי ריק"ם בחיבורו "ספר זכרון": "ואם תהיה האות החסרה מאותיות אהוי יקרא זה מנחי הפ' או מנחי הע' או מנחי הל'. ויש מי שקראם חלקי הפ' והע' והל', אך אני כאשר ראיתי מן המורה הגדול ר' יהודה חיוג' קרא אותם בלשון ערבי מעתלה ופירושו מַחְלוּת שאין להם ההגשה בדבור כשאר אותיות והם כמו חולים בחולי שאינם נקראים בהרבה מקומות ונתסרים בהרבה מקומות מן המכתב". קרוב לוודאי שבחר ריק"ם לתרגם את 'מעתלה', שפירושה הרגיל הוא 'חולה' והיא מן השורש על"ל, במילה 'מחלה' בשל הדמיון הן לשורש הערבי הן למילה 'חולי' העברית.
- 7 נוט, חיוג', עמ' 1–2.
- 8 כל אות היא "אות נסתרת" כשאינה הגויה לעומת "אות נראית" בהיותה עיצורית. למשל, "היוד אשר נראת במלת יבשו עצמותינו [...] היא אשר נהפכה וו נסתרת בהוביש". אותיות אהוי" עשויות להיות עיצוריות כשאר האותיות, ובלשוננו: "נוח נראה נטעם", או אימות-

לבירור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגות" לאדניה

- קריאה: "נוח נסתר ונחבא ולא נטעם". הנחים הנסתרים עשויים להיכתב ועשויים שלא להיכתב, אך הם נשמעים "בדבור הלשון". כך, למשל, עשויה היו"ד ב'דודי' להיכתב או להיעדר מהכתיב, ועוד: המילה 'דיו' נכתבת ביו"ד אחרי הדל"ת, אך "בדבור הלשון היא אלף נחה", כלומר מה שנשמע הוא תנועת הקמץ שבדל"ת.
- 9 דוקס, חיוג', עמ' 3.
- 10 תלמידי מנחם, עמ' 22.
- 11 תלמידי מנחם, עמ' 82.
- 12 ראו חזון, שגגות, עמ' 6–7.
- 13 ראו חזון, שגגות, עמ' 127 (מס' 146). דותן, רס"ג, עמ' 67, מציע לכנות כך את החיבור.
- 14 ראב"ע, שפת, עמ' 107.
- 15 ראו למשל חזון, שגגות, עמ' 93 (מס' 21) על המילה 'יְבָרְנִי' (בראשית 20): "מילה משולשת שלימה".
- 16 שם, עמ' 93 (מס' 21).
- 17 שם, עמ' 98–99 (מס' 36).
- 18 שם, עמ' 101 (מס' 46).
- 19 שם, עמ' 102 (מס' 51).
- 20 שם, עמ' 104 (מס' 56).
- 21 שם, עמ' 120 (מס' 119).
- 22 אצל חיוג' יש מינוח כפול: כפועל 'מעטלה' (=ה'פועל העלול') לצד פועל שאחת מאותיותיו היא 'מעטל', או כפועל שאחת מאותיותיו היא 'חרף לין'. ראו גם גולדנברג, השוכן, עמ' 283.
- 23 על הוויכוח בעניין זהות המחבר ראו חזון, זהות, עמ' 20–41.
- 24 ראו למשל: "סתם תינוק מסוכן אצל חלב" (יבמות קיד א). בקונקורדנציה לתלמוד מוגדרת **מסוכן** כך: "שם תואר למי שחולה ונוטה למות".
- 25 ריק"ם, עמ' 30.
- 26 שם, עמ' 125 (מס' 137).
- 27 ראו בן-חיים, תרגומים, עמ' 157; חזון, שגגות, עמ' 23.
- 28 על הקשר בין 'מונח' בהוראת 'הניחו אותו' לבין 'מונח' כמושג דקדוקי בהוראת 'הקשר' ראו דותן, רס"ג, עמ' 168–169.
- 29 ראו חזון, שגגות, עמ' 25.
- 30 ראו חזון, שגגות, עמ' 24. על המילה 'ייקשר' במשמעות 'יתקלף' ראו בן חיים, תרגומים, עמ' 160–161.
- 31 ראו מנחם, מחברת: צר"ף בהוראת 'נטייה', עמ' 12: "בצרפך המליין"; 'עניין' בהוראת 'משמעות', עמ' 15: "ענין גליין המה" ועוד הרבה.
- 32 ראו חזון, שגגות, עמ' 24–25.
- 33 ראו ריב"ג, סה"ש, עמ' 566.
- 34 ראו בסל, אלנתף, עמ' 110.
- 35 ראו למשל, ריב"ג, הרקמה, עמ' כ: "כי 'מדיח' – עלול העיין". זהו תרגום אבן תיבון ל'מעטל' בחיבורו של ריב"ג.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אברמסון, אות חלק = אברמסון ש', תש"ם, "אות חלק = אות נוח", לשוננו
מד, עמ' 73–75.
- אלדר, אות חלק = אלדר א', תש"ם, "עוד לעניין אות חלק = אות נוח", לשוננו
מד, עמ' 319.
- בן חיים, תרגומים = בן חיים ד', תש"ט, "תרגומים נשכחים ומתמיהים",
לשוננו טז, עמ' 156–163.
- בסל, חיוג' = בסל נ', תשנ"ב, "תורתו הדקדוקית של רבי יהודה חיוג'", חיבור
 לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת גן.
- בסל, אלנתף = בסל נ', תשס"א, **כתאב אלנתף לר' יהודה חיוג' – מהדורה
 ביקורתית**, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- גולדנברג, השוכן = גולדנברג ג', תש"ם, "על השוכן החלק והשורש העברי",
לשוננו מד, עמ' 281–292.
- דונש = דונש בן לברט, 1855, **ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבנו
 יעקב תם**, מהד' צ' פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג.
- דוקס, חיוג' = **ספרי דקדוק מראשי המדקדקים ר' יהודה חיוג', אשר העתיקים
 החכם ר' אברהם אבן עזרא**, 1844, יצא לאור ע"י יהודה המכונה ליב
 דוקס, פרנקפורט אם מיין.
- דותן, בלשנות = דותן א', תשנ"ה, "בלשנות ובלשנות משווה בימי הביניים –
 עיון בסוגיה ממשנתו של יהודה חיוג'", **תעודה ט**, עמ' 117–130.
- דותן, ניצנים = דותן א', תשס"ה, **ניצנים ראשונים בחכמת המילים – מן
 המסורה אל ראשית המילונאות העברית**, האקדמיה ללשון העברית.
- דותן, רס"ג = דותן א', תשנ"ז, **אור ראשון בחכמת הלשון – ספר צחות לשון
 הערבים לרב סעדיה גאון**, א-ב, ירושלים.
- חזון, זהות = חזון (סגל) ר', תשנ"ה, "בעיית זהות המחבר של התשובות על
 רס"ג ועל מנחם", עבודת גמר לקראת התואר מוסמך של אוניברסיטת תל
 אביב.
- חזון, שגגות = חזון (סגל) ר', תשס"ה, "תורתו הבלשנית של מחבר התשובות
 על רב סעדיה גאון", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תל
 אביב, עמ' 88–135.
- טנא, השגה = טנא ד', תשס"ו, **ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'נאח**, ירושלים.

לבירור המונח 'מסוכן' בספר "תיקון השגגות" לאדניה

מנחם, מחברת = ספר המחברת לר' מנחם בן סרוק, 1854, מהדורת צ' פיליפאווסקי, לונדון ועדינבורג (ד"צ: ירושלים).
נוט, חיוג' = שלשה ספרי דקדוק אשר חברים [...] ר' יהודה הנקרא חיוג' ז"ל ותרגום [...] ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה, 1870, יצאו לאור עם תרגום אנגלי ע"י י"ב נוט, לונדון וברלין.
ריב"ג, סה"ש = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר השרשים הוא החלק השני ממחברת הדקדוק בתרגום ר' יהודה אבן תיבון, תרנ"ו, מהדורת ב"ז באכר, ברלין.
ריב"ג, רקמה = ר' יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, תשכ"ד, מהדורה שנייה: מ' וילנסקי-ד' טנא, ירושלים.
ריק"ם = ספר זכרון לר' יוסף קמחי, תשכ"ח, מהדורת ב"ז באכר, ירושלים.
שרטר = ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, 1866, מהדורת ר' שריטיר, ברסלאו.
תלמידי מנחם = תשובות תלמידי מנחם בן יעקב ן' סרוק [...] על תשובות דונש בן לברט הלוי, 1870, מהדורת ז' שטרן, וינה.